

Розділ

МІЖНАРОДНЕ
ПРАВО

УДК 341.224.3

Є. А. Самойленко, асистент кафедри державно-правових дисциплін
ДВНЗ "Українська академія банківської справи Національного банку України"

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ
МІЖНАРОДНОЇ РІКИ ТА ЇЇ КРИТЕРІЇВ

У статті розкривається поняття міжнародної ріки на основі характеристики її критеріїв.

Ключові слова: міжнародна ріка, критерії міжнародної ріки, транспортний критерій, географічний критерій, правовий критерій, політичний критерій.

Постановка проблеми. Якщо виходити з позиції, що міжнародними слід вважати ріки, які є предметом взаємовідносин між державами, то міжнародними в найширшому розумінні можна вважати ріки, які протікають по території двох або більше країн. При цьому розташування міжнародних рік по відношенню до території держав, через які вони протікають, може бути різним через різноманітність географічного положення річкових систем. Варто вказати і на множинність видів їх використання. Одні міжнародні ріки придатні для судноплавства, інші використовуються виключно для цілей, не пов'язаних із навігацією. Зазначеними обставинами, а також особливостями правових систем та політичних позицій держав пояснюється існування розбіжностей в доктрині міжнародного права щодо поняття міжнародної ріки та її критеріїв.

Актуальність теми. Стан розвитку сучасного міжнародного права та практики міжнародних відносин свідчить про застарілість ряду підходів до розуміння даного поняття. Різноманітне вживання терміна "міжнародна ріка" особливо поширене зараз, не сприяє розв'язанню дискусій навколо питання, яке її поняття є найбільш вдалим. Це спонукає до пошуку оптимального ви-

значення міжнародної ріки на основі ґрунтовного аналізу її критеріїв.

Аналіз останніх досліджень. Дослідженням питань поняття та ознак міжнародної ріки займалися представники доктрини міжнародного права багатьох країн. Для визнання ріки міжнародною вченими висувалися різні умови: перетинання нею території декількох країн [1, с. 189], її судноплавність [2, с. 101], наявність виходу у море [3, с. 204], укладення щодо ріки спеціальної міжнародної угоди [4, с. 149].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на гостроту окресленої проблеми, запропоновані науковцями критерії міжнародної ріки фактично не піддавалися критичному та комплексному аналізу на предмет їх відповідності вимогам сучасної теорії та практики міжнародного права.

Метою статті є розкриття поняття міжнародної ріки на основі характеристики її критеріїв.

Виклад основного матеріалу. Основною причиною виникнення поняття міжнародної ріки було прагнення забезпечити свободу судноплавства по ріках, що перетинають чи розділяють території двох або більше держав. Дана обставина вплинула і на наступні визначення міжнародної ріки, коли вони стали інтенсивніше використовуватися в інших, аніж навігація, цілях [5, с. 6]. Загалом, у міжнародному праві набули поширення наступні типи визначень:

- 1) міжнародною називається судноплавна ріка, яка перетинає (розділяє) території двох або більше держав і має безпосереднє сполучення з морем (А. Рів'є [2, с. 101], П. Фіоре [6, с. 356] та ін.);
- 2) міжнародною є судноплавна ріка, що протікає або розділяє території двох чи більше держав, має сполучення з морем і використовується на основі міжнародної угоди, згідно з якою, як правило, відкрита для міжнародного судноплавства (Е. Каратеодорі [7, с. 76–77], П. Казанський [8, с. 13–14] та ін.);
- 3) міжнародною називається судноплавна ріка, яка протікає або розділяє території двох чи більше держав та може не мати безпосереднього сполучення з морем (М. Буроменський [9, с. 107], М. Черкес [10, с. 175] та ін.);
- 4) міжнародною є будь-яка ріка, що перетинає або розділяє території декількох держав і може не мати безпосереднього сполучення з морем (М. Коркунов [1, с. 189], Дж. Браерлі [11, с. 231–232] та ін.);
- 5) міжнародною є будь-яка ріка, що перетинає або розділяє території декількох держав, може не мати безпосереднього сполучення з морем і використовується на основі міжнародного договору (М. Баймуратов [12, с. 494], Л. Тимченко [4, с. 149] та ін.);
- 6) міжнародною є ріка, яка протікає по території однієї держави та має безпосереднє сполучення з морем (І. Блюнчлі [3, с. 33–34, 204], А. Форштетер [13, с. XXXIII–XXXVI] та ін.).

Дослідження доктрини міжнародного права дає підстави стверджувати про існування вже сформованих, але й різноманітних, наукових підходів до поняття міжнародної ріки. Кожен підхід ґрунтується на виділенні певних ознак, лише за наявності яких ріка може визнаватися як міжнародна. При цьому ознаки міжнародних рік, які розглядаються як суттєві, відображають ключові загальновідомі, іманентні або набути, властивості (характеристики) таких рік як транскордонного природного водного ресурсу та об'єкта міжнародно-правового регулювання (судноплавність, наявність виходу до моря, перетинання території декількох держав, договірний характер використання тощо). Тому для розв'язання триваючої понад півтора століття дискусії вчених-міжнародників необхідним є не пошук нових концепцій, цінність і раціональність яких поза аналізом названих невід'ємних рис міжнародних рік уявлятимуться сумнівними, а формулювання визначення поняття міжнародної ріки на основі

перегляду існуючих та встановлення дійсно істотних її критеріїв.

Наведені типи визначень в сукупності ґрунтуються на наступних критеріях міжнародної ріки:

- транспортному [14, с. 7] (функціональному [12, с. 494; 4, с. 149], фізичному [15, с. 17], критерії судноплавності [16, с. 305]) – можливості здійснення регулярного судноплавства;
- географічному [14, с. 7; 12, с. 494; 4, с. 149] – наявності виходу по річці до моря;
- правовому [17, с. 254] (юридичному [8, с. 13–14]) – регулюванні використання таких рік на основі міжнародної угоди прибережних держав;
- політичному [14, с. 7] (геополітичному [15, с. 17]) – перетинанні або розділанні території двох і більше держав.

Історично одним із пріоритетних був транспортний критерій, оскільки до кінця XIX ст. проблема міжнародних рік зводилася майже виключно до їх навігаційного використання [17, с. 253]. Тобто в ті часи тільки судноплавні ріки розглядалися як міжнародні.

У сучасній доктрині міжнародного права спостерігається неоднозначне ставлення до доцільності виділення транспортного критерію. Повторно не акцентуючи уваги на авторах, що конструювали поняття міжнародної ріки, спираючись на обов'язковість її судноплавності, варто відмітити відсутність єдиної позиції серед тих вчених, що не поділяють ідеї істотності даної ознаки. Н. К. Дінь, П. Дайє, А. Пелле вважають, що поняття міжнародної ріки, базуючись виключно мірою на критерію судноплавності, виявляється занадто вузьким, тому що використання прісних водойм стає все більш численним та різноманітним [16, с. 306]. Б. Клименко стверджує, що в деяких випадках судноплавство взагалі може не бути критерієм визнання ріки міжнародною. Так, якщо ріка, яка протікає по території двох і більше держав, не є судноплавною, але використовується (може використовуватися) для потреб промисловості чи сільського господарства, то немає причин, щоб не вважати дану ріку міжнародною. Визначаючи ріку як міжнародну, ми маємо на увазі, що користування нею зумовлює міжнародні проблеми [5, с. 9].

На нашу думку, незалежно від особливостей будь-якої окремо взятої річкової системи віднесення транспортного (функціонального) критерію до істотних ознак поняття міжнародної ріки є необґрунтованим. Такий висновок впливає з необхідності переосмислення уявлення про навігацію на міжнародних ріках.

По-перше, із середини ХХ важливу роль починає відігравати питання їх ненавігаційного використання. Інтенсивне використання міжнародних рік для промислових та сільськогосподарських потреб призводить до зміни їх гідрологічного режиму, а тому неминує зачіпати інтереси прибережних держав.

По-друге, аналіз історії та теорії міжнародного річкового права свідчить, що в основі визначення міжнародної ріки була характеристика судноплавності саме як її природної властивості та можливості забезпечити регулярний прохід суден різних країн.

Однак на даний час поняття судноплавності в міжнародному праві зазнало змістовного розширення, оскільки з урахуванням розвитку гідротехнічного будівництва практично будь-яка несудноплавна ріка може бути пристосована для потреб навігації. Відповідно до положень ст. XII Хельсинських правил використання вод міжнародних рік судноплавною вважається ріка, яка за своїми природним станом чи внаслідок проведення спеціальних робіт придатна для плавання торгових суден [18, с. 295].

Із транспортним пов'язаний географічний критерій міжнародної ріки. Поява цих критеріїв та нерозривний зв'язок обумовлені теоретичною і практичною зацікавленістю у навігаційному використанні міжнародних рік. Виходячи з власної сутності географічного чинника, умовою визнання ріки міжнародною є її здатність забезпечити міжнародне судноплавство. Останнє в науковій літературі пов'язується саме з наявністю сполучення міжнародної ріки з морем, оскільки з огляду на ці географічні особливості такі ріки можуть використовуватися в навігаційних цілях як прирічковими, так і іншими країнами [19, с. 313].

На наше переконання, географічний критерій міжнародної ріки за своєю природою має похідний характер від транспортного, а їх спільною першоосовою є судноплавність рік, що протікають по території декількох держав. Ставити у залежність визнання ріки міжнародною від наявності її судноплавного сполучення із морем безпідставно. Природний зв'язок цих водних ресурсів лише зумовлює інтенсивну навігацію на відповідних міжнародних ріках, що в переважній більшості випадків закономірно призводить до формування їх особливого договірної режиму. Зважаючи на неактуальність критерію судноплавності, віднесення географічного критерію до істотних ознак поняття міжнародної ріки також є необґрунтованим.

Правовий (юридичний) критерій відноситься деякими науковцями до однієї з найважливіших ознак міжнародної ріки [17, с. 254]. Дане твердження ґрунтується на позиції, що всі питання використання міжнародних рік підлягають міжнародно-правовому регулюванню на основі угоди між прибережними державами з урахуванням їх законних прав та інтересів, а щодо рік, які використовуються для міжнародного судноплавства, – також з урахуванням інтересів неприбережних країн [20, с. 33]. Ми дотримуємося протилежної точки зору: правовий критерій не може розглядатися як істотний, оскільки наявність чи відсутність домовленостей між державами про використання міжнародної ріки не є вирішальним чинником для визнання ріки міжнародною. Міжнародні договори свідчать тільки про оформлення міжнародних зобов'язань прибережних країн у даній сфері.

Цілковито обґрунтовано, на нашу думку, розглядати необхідною і достатньою ознакою міжнародної ріки факт перетинання або розділення нею території двох чи більше держав. Як зазначає Б. Клименко, з точки зору міжнародного права, під міжнародною можна розуміти таку ріку, у відношенні якої прибережні держави несуть певні права і обов'язки, завдяки чому і формується міжнародно-правовий режим цієї ріки. Тому в разі доведення, що із зазначеного факту неминує випливають певні права і обов'язки держав, його можна вважати ознакою міжнародної ріки [5, с. 12].

Спільність судноплавного шляху створює особливі взаємовідносини між прибережними країнами. Практика засвідчує, що на засадах взаємності прирічкові держави зазвичай надають одна одній свободу навігації на своїй частині міжнародної ріки за умови дотримання правил проходу, встановлених територіальним сувереном. Згідно зі ст. XIII Хельсинських правил використання вод міжнародних рік кожна прибережна держава володіє правом вільного судноплавства на всій протяжності таких рік [18, с. 295]. Таким чином, у прибережних держав існує позадоговірне право претендувати на судноплавство по міжнародних ріках.

Щодо ненавігаційного використання міжнародних рік, то при будівництві гідроелектростанцій, використання вод для зрошення в сільському господарстві й т. ін. між зацікавленими державами досить часто укладаються договори. Однак вони спрямовані на врегулювання проблем, які виникли ще до їх укладення. Прибережна держава при цьому не може абсолютно ві-

льно розпоряджатися водами міжнародних рік, якщо ніякого договору не укладалось. Таке використання вод, враховуючи, що вони протікають по території іншої країни, мало б бути засноване на абсолютному суверенітеті, який відкидається сучасною доктриною і практикою міжнародного права. Прибережна країна не вправі використовувати води міжнародної ріки таким чином, щоб завдавалася істотна шкода території іншої країни [5, с. 14].

Тобто факт перетинання або розділення рікою територій декількох держав породжує взаємозалежність інтересів прибережних країн, призводить до встановлення їх взаємних прав та обов'язків, а тому дає підстави розглядати таку ріку як міжнародну.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, міжнародними є всі ріки, що перетинають або розділяють території двох чи більше держав. Дане поняття ґрунтується на єдиному істотному політичному критерії та є

родовим для інших понять міжнародної ріки. При цьому транспортний, географічний та правовий критерії не втрачають своєї ролі. Між ними існує стійкий взаємозв'язок.

Всі названі фактори можуть поєднуватися в різних комбінаціях, що дозволяє говорити про види міжнародних рік. Тобто транспортний, географічний та правовий критерії за своєю природою виступають не ознаками родового поняття міжнародної ріки, а мають бути покладені в основу класифікації таких рік на окремі різновиди: транспортний вказує на існування судноплавних і несудноплавних міжнародних рік, географічний – відкритих та континентальних, правовий – договірних та недоговірних.

Отримані висновки є підґрунтям для подальших наукових досліджень в напрямку аналізу співвідношення поняття міжнародної ріки з поняттям міжнародного водотоку та іншими суміжними категоріями, що сформувалися у міжнародному праві.

Список літератури

1. Коркунов Н. М. Международное право. Лекции, читанные в Военно-юридической академии [Текст] / Николай Михайлович Коркунов. – Санкт-Петербург : Издательство лейтенанта Шидловского, 1886. – 346 с.
2. Ривье А. Учебник международного права [Текст] / Альфонс Ривье ; [перевод П. Казанский]. – М. : Типография И. П. Малышева, 1893. – 367 с.
3. Блончли И. Современное международное право цивилизованных государств, изложенное в виде кодекса [Текст] / Иоганн Блончли ; [пер. со 2-го нем. изд. А. Лодыженский, В. Уляницкий]. – М. : Типография Индриха, 1877. – 633 с.
4. Тимченко Л. Д. Міжнародне право [Текст] : навч. посіб. для дистанційного вивчення / Леонід Дмитрович Тимченко. – К. : Університет "Україна", 2007. – 224 с.
5. Клименко Б. М. Международные реки. Правовые вопросы использования международных рек в промышленности и сельском хозяйстве [Текст] / Борис Михайлович Клименко. – М. : Изд-во "Международные отношения", 1969. – 191 с.
6. Fiore P. Nouveau droit international public suivant les besoins de la civilisation moderne [Text] / Pasquale Fiore. – Paris : A. Durand & Pedone-Lauriel, 1868-69. – 606 p.
7. Carathéodory E. Du droit international concernant les grands cours d'eau : étude théorique et pratique sur la liberté de la navigation fluviale [Text] / Etienne Carathéodory. – Leipzig : F. A. Brockhaus, 1861. – 213 p.
8. Казанский П. Договорные реки. Очерки истории и теории международного речного права [Текст] : в 2-х томах / Петр Казанский. – Казань : Типография губернского управления, 1895. – Т. 2. – 384 с.
9. Міжнародне право [Текст] : навч. посібник / [М. В. Буроменський, І. Б. Кудас, А. А. Маєвська, В. С. Семенов, В. М. Штешенко та ін.] ; за ред. М. В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 336 с.
10. Черкес М. Ю. Міжнародне право [Текст] : підруч. / Марк Юхимович Черкес. – К. : Правова єдність, 2009. – 392 с.
11. Brierly J. L. Law of Nations [Text] / James Leslie Brierly. – [Fifth edition]. – Oxford : Clarendon Press, 1955. – 331 p.
12. Баймуратов М. А. Международное публичное право [Текст] / Михаил Александрович Баймуратов. – Х. : "Одиссей", 2003. – 752 с.
13. Форштетер А. Л. Дунай, как международная река [Текст] / Адольф Львович Форштетер. – М. : Университетская типография, 1890. – 155 с.
14. Корбут Л. В. Международно-правовой режим рек : История и современность [Текст] / Отв. ред. Г. И. Тункин / Л. В. Корбут, Ю. Я. Баскин. – М. : Издательство "Наука", 1987. – 160 с.
15. Гуреев С. А. Международное речное право [Текст] : учеб. пособ. ; отв. ред. С. А. Гуреев / С. А. Гуреев, И. Н. Тарасова. – М. : Юрид. лит., 2004. – 352 с.
16. Международное публичное право [Текст] : в 2-х т. / Нгуен Куок Динь, Патрик Дайе, Алэн Пелле ; [пер. с фр.]. – К. : Сфера, 2001. – Т. 2 : Кн. 3. : Международные отношения. – 410 с.

17. Баскин Ю. Я. Международно-правовые вопросы использования рек (судоходство, производство электроэнергии, ирригация) [Текст] / Юрий Яковлевич Баскин // Советский ежегодник международного права. – 1961. – С. 252–264.
18. The Helsinki Rules on the Uses of the Water of International Rivers, adopted by the International Law Association at the fifty-second conference, held at Helsinki in August 1966 [Text] // The Law of International Water Resources : Some General Conventions, Declarations and Resolutions adopted by Governments, International Legal Institutions and International Organizations, on the Management of International Water Resources / By Dante Augusto Caponera. – Rome : Food and Agriculture Organization of the United Nations, 1980. – 324 p.
19. Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право [Текст] : навч. посіб. / Анатолій Іванович Дмитрієв, Віктор Іванович Муравйов ; відп. редактори Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 640 с.
20. Курс международного права [Текст] : в 7 т. / [М. М. Аваков, В. А. Вадалпас, В. Н. Кудрявцев и др.] ; под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Наука, 1989–1993. – Т. 3. Основные институты международного права. – 1990. – 260 с.

Отримано 09.02.2012

Аннотация

В статье рассматривается понятие международной реки на основе характеристики её критериев.

Summary

The article is devoted to the concept of international river, based on a characteristic of its criteria.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 323.4(47+57)“1985/1991”

Овчар І. В. Політичні трансформації у Радянському Союзі в період перебудови (1985–1991 рр.) : монографія / І. В. Овчар. – К. : Видавництво ТОВ “НВП “Інтерсервіс”, 2011. – 228 с.

Сучасні політичні процеси на пострадянському просторі значною мірою визначаються суспільно-політичними перетвореннями другої половини 80-х років ХХ ст. в СРСР. Незважаючи на актуальність вивчення цієї проблематики для перспектив сучасного вітчизняного державотворення, слід визнати недостатній ступінь її дослідження. У цьому контексті рецензована праця є значним кроком у вивченні перебудови саме як різновиду політичних трансформацій, що сформували політичні системи пострадянського простору.

Дослідження має логічну структуру, складається з трьох розділів. У першому розділі розглядаються теоретико-методологічні засади та джерельна база дослідження. Слід відмітити надзвичайно глибокий аналіз стану наукової розробки проблеми, який здійснено автором. Розділ другий присвячений політичному розвитку Радянського Союзу в період 1985–1991 рр. Досліджуються передумови, шляхи й механізми реалізації перебудовних перетворень, увагу приділено становленню багатопартійності та виборчому процесу як елементам змін у системі управління державою.

Аналізуються й трансформаційні процеси в УРСР. У розділі третьому автор досліджує чинники краху перебудови та розпаду СРСР.

Незаперечною цінністю рецензованої роботи є джерельна база дослідження, адже крім наукових публікацій та преси автор аналізує документи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, архіву “Горбачов – фонду”, даючи можливість читачеві значно розширити свої уявлення про процес перебудови та його особливості на території УРСР.

Деякі висновки автора виглядають спірними, особливо висновок № 6 про неможливість проведення демократичних реформ у тоталітарній державі.

Незважаючи на наявність спірних висновків, книга І. В. Овчар є завершеним науковим дослідженням, яке презентує авторську концепцію одного із визначальних періодів історії СРСР – періоду перебудови. Вона буде корисною не лише для істориків, політологів, юристів, але й для широкого кола читачів, які цікавляться вітчизняною політичною історією.

*О. В. Стогова, канд. політ. наук, доц.,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”*

Отримано 10.02.2012